

Науменко С. О.,
Київський відділ

КРАЄЗНАВСТВО В ПОЧАТКОВИХ ШКОЛАХ УКРАЇНИ В 1900–1917 РР.

В навчальних програмах 1900-1917 рр. зазначалося, що в перший рік вивчення географії (в 1 класі міських початкових шкіл, в 1 і 2 класах вищих початкових шкіл, на третьому році навчання в двокласних церковнопарафіяльних училищах й на четвертому році навчання в двокласних сільських училищах) молодшим школярам повідомляються елементарні відомості з курсів математичної і фізичної географії. А саме, учні: а) знайомилися з поняттями: план, масштаб, горизонт, сторони горизонту, меридіани, екватор, паралелі й полюси; б) малювали план класу, школи, місцевості тощо; в) вивчали рух Землі навколо своєї осі й навколо Сонця; г) дізнавалися, чому, коли в північній півкулі літо, то в південній – зима і навпаки, чому навколо полюсів протягом усієї доби взимку буває ніч, а влітку – день та ін.

Учні початкових класів вивчали фізичну і математичну географію на екскурсіях, де знайомилися зі своїм рідним краєм.

Це знайомство відбувалося за допомогою синтетичного й аналітичного методів.

Аналітичний метод полягав у виділенні й розгляді окремих сторін, ознак, особливостей об'єкта, явища або процесу. Так, спостерігаючи над обрисами горизонту, вчитель пояснював учням, яку форму має Земля. Потім він знайомив школярів з глобусом та картою півкуль, за допомогою яких: а) пояснював, що є материком і океаном; б) розповідав про особливості положення й берегового обрису окремих материків; в) показував найголовніші риси рельєфу материків, їх найважливіші річки тощо.

Синтетичний метод полягав у тому, що, проводячи найпростіші досліди і спостереження, наприклад про походження дощу та вітру,

викладач вимагав від учнів самостійних висновків щодо побаченого. Потім ці висновки вчитель узагальнював і доповнював.

Вивчаючи рух Землі навколо Сонця, давалася інформація про складові частини земної поверхні (материки, частини світу, острови, півострови та ін.) та океанів (моря, затоки, протоки тощо); рух води в океанах та властивості морської води; будову поверхні суші (рівнини і гори) та дна океанів; води суші (річки, озера, льодовики).

Для зображення форм земної поверхні, яких не можна було побачити в рідному краї, використовували пісок і глину, з яких ліпили гори, вулкани, дюни тощо.

В 1900-1917 рр. географічна складова була не лише у змісті навчальних планів і програм з географії, але й з природознавства.

Цей навчальний предмет викладався лише у вищих початкових училищах, чоловічих прогімназіях, реальних училищах та в двокласних сільських училищах. Так, в реальних училищах природознавство вивчали двічі на тиждень з 1 по 4 класи; в чоловічих прогімназіях – двічі на тиждень з 1 по 3 класи; в двокласних сільських початкових школах – у 2 класі: двічі на тиждень на 4 році навчання і тричі – на 5, у вищих початкових училищах – тричі (2 уроки та 1 година практичних занять) на тиждень з 1 по 4 класи.

Вивчення природознавства в початкових школах починалося з тем: «Тіла тверді, рідкі та газоподібні», «Повітря», «Вода», «Поняття про прості та складні тіла», «Земля: найважливіші мінерали і гірські породи», «Метали», «Зміна земної кори під дією повітря, води, організмів та вулканічних сил», «Три царства природи».

Вчитель міг змінювати послідовність вивчення тем. Хоча, навчальні програми пропонували після «повітря» давати «воду», а вже потім «землю». Пояснювалося це тим, що, під час вивчення землі

використовувалися знання про фізичні та найпростіші хімічні властивості повітря і води.

На першому році вивчення природознавства широко використовували екскурсії, досліді і практичні заняття. Саме ці види робіт вчили учнів самостійно спостерігати та робити висновки. Наприклад, спостерігаючи за наслідками дослідів на отримання кисню, азоту, вуглекислого газу, водню тощо, молодші школярі усвідомлювали, що на земній корі все взаємопов'язано.

На уроках природознавства використовували й ілюстративний матеріал (колекції мінералів і гірських порід, гербарії рослин та ін.), який учні збирали під час екскурсій.

Отже, молодші школярі початкових шкіл 1900-1917 рр. отримували знання про свій рідний край і батьківщину в перший рік вивчення географії і природознавства: під час проведення екскурсій і дослідів, використання ілюстративного матеріалу, читання підручників з географії і природознавства.

Тобто, підручники з географії і природознавства для початкових класів 1900-1917 рр. повинні були містити інформацію про Україну. Але, в цей час майже не було українських підручників. Тому, на уроках географії і природознавства користувалися російськомовними підручниками, які розповідали лише про Російську імперію. Лише в підручнику «Початкова географія» для 1 класу С. Русової містився: а) матеріал про Україну, та й то після описів світу; б) малюнки природи і населення України та карти: Київщини, України з сусідніми країнами, річкової системи України й півострова Крим; в) запитання і завдання для учнів про їхній рідний край.

В «Начальном курсе географии» А. Лінберг в передмові вказував, що «Курс географії треба починати не з математичної географії, а із спостережень над знайомою їм оточуючою місцевістю, із зображення її на плані та карті, поступово розширюючи світогляд учнів розповідями про

більш далекі країни, причому засвоєння географічних термінів та необхідних понять з математичної та фізичної географії йде по мірі необхідності». Але в підручнику він обмежився лише цими «порадами для вчителя», бо, на його думку, «своя» місцевість у кожній школі особлива, і тому цю роботу треба віддати самому вчителю.

Непоганий матеріал про Україну був в україномовних читанках. Вони містили вірші, оповідання, наукові твори про річки України, рельєф, населення тощо, малюнки української природи й міст, карти України та запитання і завдання для учнів про їхній рідний край.

Отже, на перший погляд, в навчальних планах, програмах, підручниках з географії і природознавства для початкових шкіл і читанках містився краєзнавчий матеріал. З іншого боку, в 1900-1917 рр. на Україні лише 2% дітей шкільного віку навчалися в школах. Причинами цього були:

1) освітня політика уряду Російської імперії. Російський уряд у 1925 р. здійснив освітню реформу, яка поділила систему освіти на дві частини. Згідно з цією реформою найнижчі стани мали змогу навчатися лише в початкових школах, а діти багатіїв – в усіх ланках освіти. Кожна школа являла собою замкнутий цикл навчання: перехід з одного типу школи до іншого не дозволявся. До того ж, російський уряд проводив насильну русифікацію: забороняв в школах навчання рідною мовою та переслідував культури національних меншин;

2) функціонування недостатньої кількості шкіл, особливо в селах. В деяких селах з дня їх заснування не було початкової школи;

3) малозабезпеченість сімей, особливо сільських. Через поганий матеріальний стан сімей, діти найнижчих станів не йшли до школи, а також, розпочавши навчання, не закінчували її;

4) матеріальне мало забезпечення початкових шкіл. Воно проявлялося, по-перше, у зовнішньому вигляді. Сільські народні початкові школи майже не ремонтувалися, утримувалися в антисанітарному стані та

не опалювалися; по-друге, у забезпеченні підручниками та засобами наочності. Їх не вистачало кількісно, вони були поганої якості; по-третє, у кадрах. В початкових народних школах вчителювали малокваліфіковані або й зовсім випадкові люди.

В 1900-1917 рр. 96% усіх шкіл України були початковими. Більша половина цих шкіл належали до Духовного відомства, які давали мало знань, зате активно прищеплювали віру в бога.

В школах Духовного відомства переважна частина дітей молодшого шкільного віку навчалася лише 2-4 роки. тобто, за ці роки навчання школяр міг отримати лише найелементарніші знання та вміння. Але, ці знання та вміння викладалися україномовному молодшому школяреві незнайомою йому мовою – російською.

Отже, український учень, який закінчив початкову школу початку ХХ ст., міг лише читати та рахувати. Продовжити навчання в середній школі, він не міг через освітню політику Російської імперії.

Ось тому, на початку ХХ століття українські прогресивні діячі та вчителі стали на боротьбу за створення національної початкової школи. Пізніше до цієї боротьби приєдналося все прогресивне і націоналістичне українське населення. Але, лише в 1917 р. в школах на Україні почали викладати українською мовою та повідомляти про рідний край школярів.